

FONETIKA, FONOLÓGIA, KIEJTÉSOKTATÁS

- 1.) Az idegen nyelvek oktatásának gyakorlatában és az idegen nyelvi oktatás elméleti alapjait vizsgáló, évszázados tapasztalatokat és a legkorszerűbb tudományos eredményeket egyaránt hasznosító metodikában az idegen nyelvi kiejtés oktatása és ennek módszertana nem a legelőkelőbb helyet foglalja el. Még inkább elmondható ez a külföldiek magyar nyelvi oktatásáról és az ezzel kapcsolatos módszertani ismeretekről.

Elméletben és gyakorlatban is, a napi oktatómunka során aligha tagadja valaki a helyes kiejtés megtanításának fontosságát. Ennek ellenére szinte tehetetlenül figyeljük Intézetünkben azokat a fonetikai természetű problémákat, amelyek az első magyarul kiejtett szavaktól a záróvizsgán elhangzó, gondosan fogalmazott mondatokig kísérik hallgatóink tulnyomó részét, köztük a legtehetségesebbeket is. Igaz a hallomásból tudom -, történtek korábban kísérletek tantervvel szentesített, rendszeres, önálló kiejtésoktatásra.

Nem tudom, milyen eredmények születtek volna az alatt a néhány év alatt, amióta ez az oktatási forma megszűnt, ha megjavultak volna a feltételei, tökéletesedtek volna módszerei. Az itt-ott hallott érvek, ellenérvek és tények alapján azonban talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy az esetleges, meglehetősen jelentős részeredmények ellenére, kiejtésoktatásunk egésze megoldatlan, sokak számára úgy tűnhet, megoldhatatlan lenne ma is.

Talán előbbre tarthatnánk, ha a gyakorlati kudarcok nem szegik kedvét néhány, hajdan lelkesen dolgozó fonetikusunknak, akik akkoriban biztató kezdetet jelentő, értékes dolgozataikkal ösvényt próbáltak vágni a kiejtésoktatás dzsungelében. Sokéves adóssága Intézetünknek, hogy ezek a munkák a legtöbb oktató számára ma hozzáférhetetlenek, a fiatalabbak számára jobbra ismeretlenek is.

Méginkább sajnálatos, hogy a kiejtésoktatást megalapozó kutatások - tekintve egy néhány évvel ezelőtti pályázat szintén ismeretlen dolgozataiól - a fonetikaoktatással együtt félbemaradtak.

Ha ez nem így történt volna, akkor például ebből a szempontból is sokkal kedvezőbb helyzetben kerülhetne sor az új tankönyv, és elsősorban a laboratóriumi anyagok megírására. De akárhogya is történt, kiejtésoktatásunk helyzetét mégis az határozza meg elsősorban, hogy nemcsak elhanyagoltuk bizonyos problémák kutatását, hanem a kezdetektől fogva a mai napig adósak vagyunk azoknak a kérdéseknek a helyes, körültekintő, átgondolt megfogalmazásával is, amelyeknek e problémák kutatását meg kell előzniük. Ebben látom a sikertelenség, valamint a nyomában fellépő elkedvetlenedés és a kivülállók "nihilizmusának" fő okát.

Az elmondottak készítenek arra, hogy - a mások által már megtett úthoz képest is visszalépve - kísérletet tegyék néhány ilyen alapkérdés megfogalmazására. A kérdésekre adandó válasz csak sokévi - kollektív - kutatómunka eredménye lehet. De a problémák ujrafogalmazása felélesztheti az alkotókedvet, talán vitázó, talán egyetértő gondolatokat szül, s ha így lesz, a külföldiek magyar kiejtésének dolgában is tehetünk néhány újabb lépést előre.

2.) Az idegen nyelvi oktatásban használatos nyelvkönyvek - köztük néhány magyar nyelvkönyv is - általában tájékoztatnak a célnyelv artikulációs bázisáról, az új nyelv hangjairól. Kisebb-nagyobb részletességgel leírják képzésüket, esetleg összehasonlítják az anyanyelv rokonhangzásu hangjaival, megkísérlik begyakoroltatásukat is. Általános tapasztalat, hogy a célhoz, az új artikulációs bázisnak az anyanyelvit megközelítő szintű elsajátításához ezen az úton csak a legritkább esetben juthatunk el. Nálunk - a bázisnyelvek sokfélesége és a tankönyv szükségszerű egynyelvűsége miatt - ez az út amugy is nyilvánvalóan járhatatlan,

Ilyen fajta fonetikai ismeretközlésnél sokkal jobb eredményt érnek el azok a nagy óraszámú nyelvtanfolyamok, amelyek laboratórium, magnetofon és különböző segédeszközök felhasználásával igyekeznek a hallgatók idegen

nyelvi kiejtését fejleszteni. De a technika felhasználása és a gyakorlási idő növelése sem hozza meg a tanulók többségére érvényes eredményt, általában - és nálunk is ez tapasztalható - nem fejleszti oly mértékben a hallgatók kiejtését, mint ezt a modern eszközöktől elvárhatnánk.

Mindez érthető: a magnetofon és a több gyakorlás az ösztönös meghalláson és egyoldalú artikulációs magyarázaton alapuló utánzásnak csak a tanulóól független, külső feltételeit teszi kedvezőbbé. A tananyag megfelelő elméleti megalapozottsága híján nem változtat az utánzás belső feltételén, a "lingvisztikai", fonetikai halláson, amely képességgel az idegen nyelvet tanulók többsége /függetlenül a zenei hallás minőségétől/ nem, vagy csak kis mértékben rendelkezik. A továbbiakban pedig arra a hiányzó képességre kellene épülnie egy újabb, szintén nem általános képességnek, az artikulációs imitációnak.

A lingvisztikai hallás tehát kulcskérdés, és arra készlet, hogy a tanulót a célnyelvi megnyilatkozások hallgatójaként vonjuk be vizsgálataink körébe. Nem tűzhetjük ki célul a hallás fejlesztését addig, amíg nem tudjuk, hogy mi az, amit a diák a számára idegen beszéd folyamatban meghall, meghallhat, amíg nem tájékozódunk, hogy hogyan hallja azt a hangot, amelynek kiejtését el kell sajátítania. Nem elég tehát tudnunk, hogy valamely magyar beszédhang nyiltabb, zártabb, palatálisabb, mint a magyar tanuló külföldi anyanyelvének megfelelő hangja /ha van ilyen/. Az idegen nyelvi kiejtés-
oktatásról beszélve is el kell vetnünk azt az elavult fonetikai tradíciót, amely a beszédhangokat kizárólag képzésükkel, az artikuláció helyének, módjának és a hangképző szerveknek a leírásával jellemzi. Meg kell ismernünk a magyar beszédet hallgató külföldihez eljutó fizikai-akusztikai információt, és tisztában kell lenünk azzal is, hogy miként értékeli, dolgozza fel a hozzá érkező hangképet. Ma már lehetőségünk is van erre: napjaink (sőt már a közelmúlt) kísérleti fonetikája nagyszámu és egyre pontosabb ismeretet kínál a valóságban elhangzó konkrét beszédhangok fizikai minőségéről. Ezeket felhasználva nekünk is szemügyre kell vennünk nemcsak az artikulációt, hanem az artikulációs tevékenység eredményét is, a valószínű beszédhangot, amelynek meghallását és kimondását célul tűztük ki.

3.) Ennél a kérdésnél talán érdemes megállni és egy konkrét probléma vázlatos megvilágításával illusztrálni az elmondottakat. A példa, egy korábbi, tulajdonképpen eredménytelen vizsgálatom, azért tanulságos, mert jól megmutatja az egyoldalú fonetikai szemlélet zsákutcáját az idegen nyelvi kiejtés problémáinak vizsgálatában. Ezzel majd lehetőséget nyújt, hogy kilépve a fonetika köréből a fonológia szerepére irányíthassuk figyelmünket. Eközben - úgy érzem - meggyőzően sikerül bizonyítani az akusztikai szempont érvényesítésének szükségességét is a fonetikai vizsgáladások keretei között.

A vizsgált jelenség az orosz anyanyelvűek akcentusának kialakulása a magyar labiális a kiejtésekor. Közismert, hogy a magyar labiális a megtanítása számos nehézséggel jár, mivel e hang az idegen nyelvek többségében - így az oroszban is - ismeretlen. Kiindulásul feltételeztem, hogy ilyenkor a magyarul nem tudó beszélő a számára idegen hangot a saját, anyanyelvi hangkészlete alapján próbálja azonosítani, majd az így kiválasztott, azonosnak vélt hanggal helyettesíti azt. Ezt a helyettesítő hangot fogja ejteni mindaddig, amíg a helyes magyar artikulációt nem sikerül elsajátítani, s jellegzetes idegen akcentussal fog beszélni.

Meg kellett vizsgálnom tehát azokat a hangokat, amelyek az orosz nyelv hangrendszeréből a magyar a helyetteseként szóba jöhetnek. A két leginkább hasonló hangzású orosz magánhangzó az illabiális a és az o, /noha ez a helyzet lényeges sematizálását jelenti, csak a teljes képzésü, hangsúlyos típusokat vehettem figyelembe/.

A három hang képzésekor végzett artikulációs mozgások részletes elemzése - figyelembe véve az egész orosz magánhangzó rendszerre érvényes különbségeket - azt mutatta, hogy a magyar labiális a képzésére leginkább az orosz illabiális a artikulációja hasonlít. Igaz ugyan, hogy az orosz o néhány képzési mozzatában jobban emlékeztet a magyar a hangra, azonban a leglényegesebb tulajdonságok, a nyelvállás és a képzési hely szerint mégis inkább az a tehető a magyar labiális a közelébe.

Ezt a következtetést támasztotta alá az akusztikai adatok egybevetése is. Az eléggé nehezen összehasonlítható és értékelhető artikulációs leírással szemben ez döntő érv lehet: az egyes magánhangzókra jellemző akusztikai szerkezetek különbsége /a magánhangzók eltérő formánsstrukturája/ ugyanis az artikulációs mozgások különbözőségéből ered. A hangképző szervek artikulációs mozgásának következtében megváltozik a hangképző üreg hossza, nyílása, térfogata, amelyek az egyes magánhangzók jellegzetes akusztikai arculatát meghatározzák. Így a hang formánsstrukturája /a hangot alkotó részhangok rezgésszáma/ mintegy szintetikusán fejezi ki az összetett artikulációs tevékenység eredményét: a képzett hangot.

A magánhangzókat leginkább jellemző első két formáns /részhang/ rezgésszáma közül az előé a magyar a, és az orosz a, o-nál csaknem azonos. A második formáns rezgésszáma viszont jelentősen eltér a magyar labiális a és az orosz o-nál, míg az orosz és a magyar a-nál rendkívül közelálló. Ha ez így van, akkor az akusztikai élményt befogadó orosz anyanyelvű hallgatónak is az orosz a hangot kell rokonítani a magyar labiális a-val, nem pedig a tőle inkább különböző o-t.

A gyakorlati tapasztalat azonban ellentmond ennek a következtetésnek. Ha nem is kivétel nélkül, de igen gyakran hallhatunk a:o hanghelyettesítést, s ha kizárjuk az íráskép hatását /magyarul egyáltalán nem tudók, vagy teljesen ismeretlen magyar szót ismétlőket vizsgálva/, a labiális a : illabiális a hanghelyettesítés aránya még tovább csökken. Az a:o hanghelyettesítés okát a magyar magánhangzórendszer további elemzése megmagyarázhatja.

A magyarban a labiális rövid a-hoz artikulációját tekintve az o hang áll legközelebb. E két hang között mindössze egy képzőmozzanatnyi különbség van, míg például az a hosszú párja, az á két képzőmozzanatban is eltér. A nyelvváltsfokok különbsége azonban a tradicionális magánhangzóháromszög ábrázolásában azonos. A magánhangzóháromszögünk ábrázolási módja tulajdonképpen vitatható: fonetikai és fonológiai szempontok keverednek benne. Fonológiai szempontból helyes lehet a nyelvváltsfokok egyenlősége /de főleg az á számára külön "legalsó" nyelvváltsfok felvétele/, fonetikai szempontból viszont félrevezető a nyelvváltsfokok mértékének azonossága /azonban

jogos az á elkülönítése nyelvállás szerint/. Hogy pontos képet kapjunk, újra az akusztikai adatokhoz kell fordulnunk. Az a és o hang férfiaknál mért rezgésszámai rendkívül közelállóak egymáshoz, a nők beszéde alapján készült mérések szerint a két hang rezgésszámtartományának egy része egybe is esik. Az a és az o hang tehát a fizikailag mérhető, reális akusztikai élmény szempontjából csak nehezen, bizonyos esetekben egyáltalán nem megkülönböztethető. Nekünk, magyaroknak ez természetesen nem okoz problémát, hiszen nem a "tisztá" akusztikai képet fogjuk fel, hanem a magyar fonológiai rendszer által megszűrt, osztályozott beszédhangokat. A külföldi viszont - hacsak saját fonológiai rendszere ebben nem segíti - az a és o hang megkülönböztetésére csak igen kevésbé, vagy egyáltalán nem képes, s ezt a bizonytalanságot lépten-nyomon tapasztalhatjuk is. Ez a háttére annak, hogy nem az a-t, hanem a vele azonosnak hallott o-t helyettesítik az orosz anyanyelvűek, s a hanghelyettesítés eredménye egy a magyar a-nál zártabb, a magyar o-nál kevésbé labirális, az orosz hangrendszerből kölcsönzött o-szerű hang.

Az eddigi vizsgálat első, közvetlen tanulsága az, hogy az idegen nyelvi kiejtés problémáinak számbavételekor nem elégedhetünk meg az érintett két nyelv megfelelő hangjainak mechanikus összehasonlításával. Az egybevetéskor figyelembe kell vennünk a két nyelv hangrendszerének lehetséges kölcsönhatását is, valamint azt a kölcsönös kapcsolatot, amely az artikuláció és a hangok érzékelése között fennáll. Következik az elmondottakból, hogy mennyire szükséges az akusztikai kutatások kiterjesztése, illetőleg az akusztikai fonetika eredményeinek felhasználása az idegen nyelvi kiejtés, jelen esetben az idegen anyanyelvűek magyar nyelvi oktatásának speciális problémáira. A harmadik tanulság levonásához vissza kell térnünk az orosz akcentus témájára.

Nem sikerült válaszolnom ugyanis arra a kérdésre, hogy mikor és miért kerül sor a törvényszerű magyar a: orosz o kölcsönzés helyett magyar a: orosz a hanghelyettesítésre. Noha ez ritkább, de olyan esetekben is előfordul, amikor nem beszélhetünk az iráskép hatásáról. Bizonyos az is, hogy

ilyenkor általában nem egyéni, véletlenszerű variálásról van szó, mert amikor ezzel a hanghelyettesítéssel találkozunk, az legtöbbször az egyetlen és szabályosan visszatérő megoldás. Ujabb ellentmondásba kerültünk tehát a valósággal. Ezuttal azonban nincs okunk arra, hogy az imént levont, a gyakorlat által is igazolt következtetéseket visszavonjuk, csupán érvényességi körüket kell szűkíteni. A jelenség okát pedig - mivel a fonetika keretei között nem találunk magyarázatot - a fonetikán kívül, pontosabban afölött, az orosz fonológiai rendszerben kell tovább kutatnunk. Természetesen és az elmondottakkal való ellentmondás nélkül juthatna szerepéhez az orosz a-val történő hangcsere, ha igazolni tudnánk, hogy a magyar a helyettesítése olyan fonetikai pozícióban történik, amelyben az orosz fonológiai rendszer szabályai szerint o nem fordulhat elő. Ennek bizonyítása azonban a két nyelv fonológiai rendszerének részletes összehasonlítását igényli. Kiejtésoktatásunk alapkérdéseinek tisztázásához a fonológiai problémák számbavétele - mint ezt a továbbiakban látni fogjuk - amúgy is elengedhetetlen. Ez azonban a jövő feladata.